

BALOGH ISTVÁN

Közép-európai kettős spirál

Vonatunk már jó néhány órája elindult Berlinből — a város keleti részéből — s a kezdetben élénk beszélgetést mind hosszabb szünetek szakították meg, amikor kollégám és útitársam Frank Rupprecht (egyébként a filozófia professzora Berlinben) fejével a vasúttól kissé távolabb magasodó szelíd hegyoldalak felé biccentve kijelentette, hogy most már rövidesen Weimarba érkezünk. Hiába néztem azonban a jelölt irányba, városnak semmi nyomát nem láttam, de még másféle emberi település jeleit se, csupán a ligetes lankás hegyvonulatot. Meg a távolban, amikor Frank már mutatóujjával bökdösött egy pontra, némi szemeröltetés árán valamiféle különös torony bizonytalan könvonalait lehetett sejteni, mindenesetre valami ember alkotta építmény csúcsos kiemelkedését véltem felfedezni. Az már Buchenwald, a volt koncentrációs tábor emlékműve, Weimar innen már vonaton mindössze néhány perc — mondta Frank.

A döbbenetet, amely akkor elfogott, azóta is magamban hordom. Nem, nem a szörnyűségek döbbenetét — végül is Buchenwaldot nem néztem meg azóta sem —, hanem az egyetlen mozdulat és mondat pillanatába sűrített elentmondását: Buchenwald, mint tájékozási pont Weimarhoz. Az emberi kultúra és humánium abszolút ellenpontjának szimbóluma és valósága egyetlen gesztussal összekötve Goethe, Schiller és Liszt Ferenc városával. Az európai és az egyetemes emberi kultúra folyamatába bekapcsolódó mikrokozmosz egyfelől, másfelől pedig mindannak tagadása és pusztulása, amit ez a kultúra valaha is értékként létrehozott — mindez egyetlen mondatban kimondva, egyetlen gesztusban összekötve. Ebben az összekapcsolásban persze nem az az igazság relativizálódott, hogy eszmekör és kulturális tradíció értelmében Weimarhoz nem Buchenwaldból vezet az út, s hogy ugyanez áll fordítva is: Weimarból nem juthatunk Buchenwaldba az emberi szellem vándorútjain, még akkor sem, ha a náci között akadt, aki összeegyeztethetőnek vélte a koncentrációs tábor fennállásával Goethe emlékének ápolását. Ha van valami, amit az eszmetörténet, a kultúra értéktana bizonyossággal kimondhat, az éppen ennek az összeegyeztetési kísérletnek a cinizmusa és aljassága.

És mégis: ama döbbenet újra és újra, egyre gyakrabban felidéződik bennem. Mert az újjáépített, aprólékos műgonddal és a nagy elődök iránti nemes alázattal eredeti szépségében restaurált Weimar történelmi atmoszférája, Goethe kertjének, könyvtárának, Liszt és Schiller dolgozószobájának, otthonának áhítatot parancsoló és felemelő gondolatokat, érzéseket inspiráló hangulata a humánium, a kultúra értékeire és szépségére, a jónak a rossz feletti diadalára emlékeztet ugyan, de azért Buchenwald közelsége felidézi a humanizmus, a kultúra, a létrehozott értékek törékenységét és veszélyeztetettségét is. Ennek a törékenységnek sajátos közép-európai, jelesül éppen németországi okait és társadalmi összefüggéseit lenyűgözően gazdag, átfogó elem-

zésben mutatja be Norbert Elias: A civilizáció folyamata című könyvében. Elias úgy látja, hogy Közép-Európában a kultúra és a tudomány kiemelkedő, egyetemes értéket jelentő teljesítményei egy meglehetősen vékony és a társadalomban sajátságosan köztes helyet elfoglaló értelmiségi csoport teljesítményei. És nem csupán a humanizmus és a kultúra törékenységéről van szó. Túl Elias csodálatos könyvén, Weimar és Buchenwald egymásmelletti-sége arra is figyelmeztet, hogy az értékek rombolásának, a humanizmus megtagadásának szintén társadalmi összefüggések teremtik meg az alapját, egyének és csoportosulások rövidebb időszakra vagy stratégiaként, kiválasztott egyes értékekre nézve vagy minden emberi értéket megcélözva vallják maguknak a tagadás, a pusztítás szándékát és az antihumanizmust. Ha tehát indokoltan feltételezzük, hogy a társadalmakban — éppúgy, mint az egyéneknél — egyszerre és egyidejűleg van jelen és munkál az alkotás szándéka és vágya, valamint a rombolás és a pusztítás vad indulata, akkor a közép-európai tradícióra nézve azt a sajátosságot sejtethetjük, hogy itt e két pólus nem csupán ingatag egyensúlyban van egymással immár történelmileg hosszú időszakon át, hanem ellentéteik különösen élesek, ezért határozottabban, gyakorlata elemi erővel jutnak felszínre mint másutt. Így azután a jobbító, alkotó, az értékmegőrző és gyarapító szándéknak Közép-Európában — és annak keleti felében — nem is annyira a közömbösség, a tunyaság és a tehetetlenség az igazi akadály és ellenpontja, hanem a latens vagy alkalmanként egészen nyílt formában megnyilvánuló agresszív tagadás, valamint az ehhez közvetlenül kapcsolódó dühödt és öncélú rombolás.

Nehéz persze megítélni, hogy az erőszak legújabb hullámára és nemzetközi terjedésére hogyan reagálnak vagy hogyan fognak reagálni más országokban és más kulturális tradíciók birtokában. A valamelyest is éber szemlélőt azonban sok figyelmeztető jel inti arra, hogy nálunk — a hetvenes és a nyolcvanas évek Magyarországon — a társadalmi lélek mélyrétegeiben súlyos és aggasztó állapotok alakultak ki és még súlyosabb, aggasztóbb tendenciák vannak erősödőben. Miközben például a kétszer kettő bizonyosságával tudjuk, hogy jelenlegi gazdasági válságunkból csak az innováció széles körű kibontakoztatása révén, csakis új anyagi és szellemi értékek kiküzdésével-kibontakoztatásával juthatunk túl, azon közben tudományos felméréseken alapuló tanulmányok tucatjaiból és mindennapi tapasztalatainkból egyaránt meggyőződhetünk arról, hogy az újító, a vállalkozó, a megszokott, átlagostól eltérő — egyébként elszomorítóan kisszámú — állampolgáraink nem csupán a meg nem értés, a közömbösség mindenütt máshol is felépülő kemény falába ütköznek. A mi újító, alkotó szellemű honfitársainknak emellett még valami elemi erejű dühödt gáncsoskodással is meg kell küzdeniük, irigység, rosszindulat és féltékenység, nem pedig egészséges versengés kíséri őket a munkahelyeken, a bürokratikus apparátusokban, és az esetleges siker anyagi, erkölcsi javai iránt áhítózó — de az alkotás gyötrelmeiben osztozni nem óhajtó — közvéleményben.

Ha körülnéz az ember a világ nyugati felén, a bombamerényleteket, a politikai és egyéb gyilkosságokat, az erőszak és az agresszivitás mind durvább megnyilvánulásait látva hazai viszonyainkat illetően — úgy tetszik — némiképpen megnyugodhat. Ezek valóban csaknem ismeretlen vagy csak elvétve felbukkanó események nálunk. De ha az elkövető számára semmi haszonnal nem járó, teljeséggel öncélú rombolásnak és károkozásnak az egész civilizált világban szinte példátlan méreteire gondolunk Magyarországon —

a buszok, vonatok, villamosok üléshuzatainak felszabdalásától, az utcai világitás tönkretételén, a sokszor életmentő nyilvános telefonok kagylóinak leszaggatásán át, mondjuk a nemrég megnyílt, egész Európában páratlan óbudai föld alatti múzeum tablóüvegeinek rendszeres bezúzásáig —, a közúti szobrok megrongálásáig — akkor bizony a látszat igencsak csalókéának bizonyul: az értékpusztító és romboló ösztön fékevesztett tombolásának iszonyú méretei és felhalmozódása tárulnak elénk. Kérjük csak meg azokat, akik a parkok füvesítésének és megóvásának azt a mindenütt máshol bevált racionális módját javasolják, hogy ott létesítsenek gyalogutakat, ahol és amikor a gyalogosok kitapostak valamiféle ösvényt, nos, látogassák csak meg e javaslattevők bármely lakótelepen a már eszerint kialakított és betonlapokkal lefedett gyalogutak mentén, az azokkal pontosan párhuzamosan kitaposott gyepet: a csakazértis és öncélú értékpusztítás eme mintapéldáit. Igaz, mindez nem közvetlenül az emberek életét fenyegeti, még sem kevésbé veszélyes. Mert folyamatos, mindenütt jelenlevő és tömeges.

Más, nem kevésbé illusztratív példa a hazánkba gépkocsival látogató külföldiek állandó panasza. Eszerint a volán mögött ülő honfitársainkat nem csak és elsősorban nem is az különbözteti meg más országok pilótáitól, hogy meglehetősen elavult és rossz állapotban levő kocsikban ülnek, hanem mindenekelőtt az, hogy rossz az idegállapotuk, kirívóan, sőt ön- és közveszélyesen agresszív stílusban vezetnek, mintha Magyarországon valamennyi lelkiileg sérült és beteg ember jogosítványt kapott volna. Ezért van az, hogy Európa nagyvárosaiban Rómától Londonig ugyan sokféle okból nehéz gépkocsival közlekedni az idegennek, de a defenzív autós hazánkfiának még mindig könnyebb, mint éppen a magyar közutakon, ahol a vélt vagy valóságos sérelmek elvakult és minden egyébre tekintet nélküli megtorlása, a közlekedési szabályok rendszeres és legkirívóbban durva megsértése lépten-nyomon tapasztalható és átélhető. Aki belegondol, nehezen tud megszabadulni attól a sejtéstől, hogy van valamilyen mély összefüggés a közlekedésben tapasztalható ön- és közveszélyes agresszivitás, valamint az önpusztításnak olyan hagyományosan magyar formái között, mint az öngyilkosság és az alkoholizmus.

Sokan vélik úgy — s minden bizonnyal van is igazság érvelésükben —, hogy mindez a kultúráltsággal közvetlenül összefüggő jelenségcsoport. Ha az újra növekvő analfabétizmust, a kultúrára fordított időt, közművelődési intézményeink állapotát és lehetőségeit vesszük tekintetbe, a jövő perspektívája bizony ez esetben is több mint aggasztó.

Mégis úgy látszik ennél *több*ről van szó. Mert lépünk túl a hétköznapiaknak imént említett jelenségein, a kiművelt emberfők világába. Nem kellene-e már egyszer végre alaposabban elgondolkoznunk azon, hogy vajon a jövő milyen alternatíváját vetíti elénk a szellemi életünket újból és újból keresztülmetsző, a párbeszédet és a vitákat éppen hogy nem az értékek tisztázása és teremtése irányába terelő megosztottság? Vajon az értékek kölcsönös relativizálása irányába torzító, a kommunikációs hálót szétszaggató polarizáció, ami például az időről időre felújuló népies-urbánus ellentéteket és indulatokat jellemzi, nem a kulturális értékteremtés létfeltételeinek a rombolását jelenti? Korántsem véletlen ezért, hogy éppen a közép-európai hagyományokkal az utóbbi idők fejlődése eredményeként véglegesen szakítani tudó Szövetségi Köztársaságban fedezi fel Jürgen Habermas a megértés fontosságát és egy kommunikációs racionalizmus lehetőségét, valamint szükségességét. Mint Habermas a kommunikációs cselekvéelméletében kifejti, a vitának, a

diskusszióknak csupán a megértésre való törekvés mellett lehet konstruktív társadalmi értelme és funkciója. Ezzel szemben a mi szellemi életünkben zajló vitákat gyakorlja éppen a megértés szándékának hiánya és az értéktéremtől keretétől szolgáló kommunikációs háló szétszaggatása jellemzi. Ezért rombolás ez is; értékrelativizálás, értékelvitatás és az értéktéremtől feltételeinek rombolása. Az agresszivitás, az öncélú pusztítás forrásait tehát nem, vagy nem csak a kulturálatlanságban tudjuk fellelni.

Úgy látszik, mintha a hagyományos közép-európai társadalomszerkezet valamiféle kettős kódként, egyfajta társadalmi DNS kettős spiráljaként működne: az alkotó, az értéktéremtől szociális „program” mellett szüntelenül jelen van és időről időre felerősödik a másik, az értékrombolás és a pusztítás szociális-genetikai programja. Mindenesetre jó lenne pontosabban ismerni hogyan is alakult ki ez a társadalmi kettős spirál, milyen okok játszanak közre az egyik vagy a másik program működésében, mert mintha hazánkban ez idő szerint egy olyan ingatag helyzet jött volna létre, amelyben bármelyik program beindulhat, viszonylag egyensúlyuk felbillenőben van. A jelenlegi helyzet megértése végett szükséges lenne annak behatóbb vizsgálata és tisztázása, hogy a közvetlen gazdasági és politikai folyamatok és döntések szféráján túl (azokhoz persze szükségképpen kapcsolódva) milyen szerepet játszott e társadalmi kettős spirál a társadalmi reformfolyamat történetében, pulzálásában, így például az innovációs folyamatok blokkolásában, a dinamizmus lefékezésében, az olyannyira nélkülözhetetlen alkotókedv és lendület megtörésében — vagyis annak a társadalomlélektani atmoszférának a fennmaradásában és erősödésében, amely a konzervatív és reformellenes gyakorlati fordulatokhoz is alapul szolgálhatott. És ami az érem másik oldala: elemezni kellene, hogy a praktikus döntések következtetlenségei, a reformfolyamatot gátló egyoldalúságai milyen mértékben és hogyan erősítették, erősítik fel az értékrombolás és a pusztítás mechanizmusait. Az elégségesnél sokszorosán több tapasztalatunk gyűlt ugyanis össze annak megállapításához, hogy a közép-európai kettős spirál egyik sajátossága abban van, hogy a társadalmi megújulás az értékgyarapítás, a feszültségek alkotó erőkké változtatását célzó társadalmi programok elakadása, következtetlenségei vagy kudarcra szükségképpen és rövid idő alatt beindítja az értéktagadás, a rombolás, az agresszív indulatok elszabadulásának „programjait”. Ezért azután társadalmunk jelenlegi átmeneti állapotában nem egyszerűen csupán aggodalomra okot adó, figyelmet és különleges nevelési, szociális, családtámogató programokat igénylő jelenségeknek kell tartanunk az öncélú kártevés, a lépten nyomon megnyilvánuló agresszivitás egyre gyakoribb megnyilvánulásait, nem csupán a vitapartnerek jószándékára hivatkozást kívánó anomáliaként a társadalom különböző csoportosulásai közötti kommunikációs háló tudatos szétszaggatását, hanem a jövőnkre nehezedő súlyos társadalmi fenyegetés jeleit kell látnunk bennük. És ha ma az a tét, hogy a jelenlegi válsághelyzetből a társadalom gazdasági, politikai és ezzel együtt szellemi-pszichikai szféráit egyaránt átfogó reformfolyamat révén az értéktéremtől, alkotó és az újító erők lendületbe hozása révén találjuk meg a kiutat, akkor még nagyobbban mutatkozik a reformot előkészítő és megvalósító intézmények, személyek és vezetők felelőssége — mindannyiunk — felelőssége.

Nem altathatja el közülünk senki e felelősségtudatát azzal, hogy a mai Magyarország helyzete gyökeresen eltér a korábbiaktól, hogy Buchenwald nem csupán térben és időben van tőlünk messze, vagy hogy saját korábbi tör-

ténelmi katasztrófáink józan belátásra és magatartásra intenek mindenkit e tájon. A rombolás, a pusztító agresszivitás éppolyan változatos új módszerek és formák létrehozására képes, mint az alkotó tevékenység. Ez is megszívlelendő tanulság.

Ezért hát az öncélú rombolás és agresszivitás növekedésének számos jele láttán ne legyünk nyugodtak és megnyugtathatók. Legyünk tisztában azzal, hogy reformvitéink és reformküzdelmek, megtorpanásaink és a folyamatok visszarendeződése mélyén a közép-európai társadalomszerkezet kettős spirálja működik, mely nem csupán a gazdasági válság mozgatórugóinak felismerését és a válságkezelést teszi sokszorosan bonyolulttá, de egy társadalomlélektani válság kialakulásának is háttéréül szolgál. S ez utóbbi válságból az alkotó energiák éppúgy felszabadulhatnak, mint az agresszivitás és a pusztítás, az önpusztítás indulatai. Ezért ne legyünk nyugodtak, de bízunk benne, hogy ma még rajtunk áll: javunkra válnak vagy pusztító erőkként jutnak felszínre a szunnyadó energiák.

